

NÉMETH GYULA

FERIZ BÉG

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1958. II. 17-i felolvasó ülésén

Horváth János tiszteletére

1. A MNy 1956-i, LII. kötetében (307—310. l.) a Szabács Viadala két szavát a törökből magyarítottam. E két szó: *kötez* 'verem, csapda' és *vetez* 'karó' (= farkasverem).¹

A két szó közül hangtörténetileg figyelemre méltó a *vetez*. Ez egy arab *veted* alakból származhat, szóvégi $d > z$ változással, melyről idézett cikkemben bővebben írtam, és még bővebben fogok írni e cikkemnek idegen nyelvű kiadásában. E változás egyik példájául említettem a *Feriz bég* < *Ferid bég* nevet.

2. Feriz bég alakja Jókai Törökvilág Magyarországon c. regényéből (1853) mindnyájunk kedves gyermekkori emléke. Feriz bég Kucsuk basa (Küçük Mehmed Başa) fia, Béli Aranka szerelmese. Mi ennek a névnek a története és honnan vette Jókai?²

Arab szó ez, eredeti jelentése 'egyedüli, egyetlen'. A *ferid* mint közszó a törökben *ferid* alakban szerepel — de csak a régi, magasabb irodalmi nyelvben, a mai nyelv szótára nem is tartja számon —, mint név *Ferid* > *Ferit* > *Feriz* és *Feriz* > *Feriz* alakban. *Ferid Paşa* II. Abdulhamid egyik nagyvezére, *Ferid Beg*, *Ferid Efendi* török költők a XIX. század első felében,

¹ IMRE SAMU és PAIS DEZSŐ, a MNy LIII. évfolyamában (148—153. l.) írt cikkükben úgy látják, hogy a szöveg összefüggése ellentmond az én magyarázatomnak. Valóban, a szöveg összefüggése, úgy, ahogy IMRE SAMU kifejti, egyszerű és világos és az az összefüggés, amelyet én felteszek, magyarázatra szoruló és komplikált. Küzdöttem én ezzel már cikkem megírásakor. Vajon visszaéltem a Szabács Viadala-nak egy jellemző sajátysága kibaszásával, amelyet HORVÁTH JÁNOS így fejez ki: a viszonyító kapcsolat hiánya, s más, az értelmességet zavaró szerkezeti gondatlanság? Mindenesetre feltűnő ez a két, a mondatba beillő török szó, együtt ezzel a sorral: mint erről immár török nép beszél, s a kérdéses két szó — PAIS DEZSŐ jó szóképzési analógiái ellenére sincs még a magyarból megnyugtatóan megfejtve. Újabb irodalom a SzV. nyelvről: IMRE SAMU: Pais-Emlékek. 592 kk.)

Korrektúra-jegyzet. Közben megjelent IMRE SAMU kitűnő monográfiája a Szabács Viadala-ról, mely a kérdést újra részletesen tárgyalja.

² Irodalom: CZUNYA MIKLÓS, Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól. Bp. 1934, 7. l. — LINKESCH SÁNDOR, Jókai két regényének viszonya forrásaihoz. Bp. 1943 3—4. l. — JÁNOSY ISTVÁN, Az Erdély Aranykora forrásainak problémáihoz. Irod.-tört. 1956: 336. — ORR SÁNDOR, Jókai első történeti regényei c. kéziratos disszertációjában (Bp. 1923) bőven foglalkozik Feriz bég alakjával, de nevééről nincs mondani valója. (Megvan az ELTE Bölcsészeti Kara Irodalomtört. Könyvtárában.)

Ferid Kátib perzsa költő. Összetett névben is szerepel a *Ferid*: *Ferid-ed-din* 'a vallás páratlana' s ezt *Ferid*-nek is rövidítik. (L. SĀMĪ BEY tulajdonnévszótárát.) A mai helyesírás *Ferit*-nek írja.

A *z*-s alakot találjuk török helynevekben. Úgy látszik, ez az az alak, amelyet a népnyelv inkább használ. Az 1946-i török helységnévtárban (Türkiye'de Meşkûn Yerler Kılavuzu) a következő, a *Ferid* > *Feriz* névből származó helynevek találhatók: *Feriz* majorság, puszta, *Ferizler* kis község (a *-ler* többesjel; gyakran előfordul személynevekből való helynevekben), *Ferizli* falu (a *-li* a magyar *-s*-nek megfelelő melléknévképző; ez is sokszor fordul elő személynévből keletkezett helynevekben). Mind a három Anatólia legnyugatibb sávján fordul elő. A bolgár helységnévtár (1911) szerint a Plovdivi kerületben van *Ferezli* falu.

Van a *ferid* szónak — mint már megírtam — nőnemű alakja is (persze eredetileg csak az arabban, de ezt is átvették a törökök): *feride*, amely közismert török női név. Ez volt a neve egy török költőnőnek a XVIII. században (L. SĀMĪ BEY tulajdonnévszótárát) és így hívják például a legnépszerűbb török regénynek, Reşat Nuri Güntekin *Çalı kuşu* c. regényének a hősnőjét. Ez a név a népnyelvben *Ferize* alakban is előfordul (MNY. LII, 309).

A régiségből szintén vannak adataink a *Feriz* névalakra.

Laonikos Chalkokondyles II. Mehmed idejéből ismer egy *Θεοίζης* (*Θεοίζηω*) nevű ruméliei török vezért, aki a kruseváci csata korában szerepel, Beröa kormányzója, Macedóniában (Szalonikitól vagy 70 kilométerre nyugatra), s csapatokat vezet az illírek ellen (ed. DARKÓ, index; MORAVCSIK GYULA, Byz-turc. II, 278; AKDES NİMET [KURAT], Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokandyles, Hamburg, 1933, 46. l.). Ezen kívül van Laonikosznál a várnai csata leírásában egy *Θεοίζης* nevű janicsár is. Ez ugyanaz a név. (L. az említett helyeken.)

Azt a török vezért — itt kanyarodunk be a *Feriz* bég név problémájához —, akit Hunyadi János 1454-ben Krusevácnál megver és fogságba ejt, a szerbek *Ferizbeg*-nek és *Ferizbegovič*-nak.³ Hunyadi, Frigyes császárhoz írt levelében⁴ és Thúróczi, Krónikája IV. részének 50. fejezetében *Friczbeg*-nek nevezik.

A magyar alak így keletkezett:

török *Feriz* ~ *Firiz* (l. lent. 91. l.) > *Feris* > *Firis* (a Balkán félszigeti törökségnél szinte általános *-z* > *-s* hangváltozással)

³ V. JAGIĆ, Ein Beitrag zur serbischen Annalistik. Arch. f. Slav. Phil. II, 1877, Nr. 2. und 3. (PERÉNYI JÓZSEF közlése); ENGEL, Gesch. des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer, III, 1801, 406 (*Ferisbeg*); JIREČEK, Gesch. der Serben (l. a német és szerb kiadást); JORGA, Gesch. des Osm. Reiches II, 1909, 61 (*Ferizbegovič*). — A Szerb Évkönyvek alakjai: Феризбеговиќ ~ Феризбеговиќ vagy Фериз-бег, I. Л. Стоянович, Стари српски родослови и летописи. Срп. крал. ак. Зборник за историју, језик и книженост срп. народа. Прво оделене, кн. XVI. — Београд — Ср. Карловици 1927, 122. l. (305. sz.) és 238. l. (698. sz.) — BRANISLAV DJURDJEV kollégám közlése Szarajevóból.

⁴ KATONA XIII, 964, 965.

> török **Fris* (a török alak hangsúlya az utolsó szótagon van, s a törökben vannak ilyen jelenségek, mint *bīrak-* > *brak-* 'hagyni', *bīre* ~ *bre* indulatszó, *tīraš* ~ *tīraš* ~ *traš* < perzsa *terāš* 'borotválkozás', *krača* ~ *kīrača* 'egy halfajta kiesije', *kīlavuz* > *klavuz* 'útmutató, vezető', ... *burunu* > ... *brunu* 'orra' = 'kiszögellés, fok'), s

a magyarba átjött török **Fris* alakból a magyar *sz* > *c* változással: *Fric*, *Fricbég*.

Bonfini *Frigibech-* (*Frigibechus*, *Frigibechum*) alakot ad (ed. JUHÁSZ stb., III, 167—68) s erre Leunclavius (*Annales Sultanorum Othmanidarum*, 1588, 323. l.) megjegyzi: „... quod Italica pronuntiatione tantumdem valet, ac Frisibeg. Turci Ferisi beg aut Feris beg enuntiant.” Bonfini alakját még látni fogjuk az újabb történeti irodalomban.

A Szerb Cárók Évkönyvében (Letopis carjem srpskim) a következő adat van: „Jankul 1455-ben elfogja Krusevácban Ferid béget”. (MARGALITS EDE, Szerb történelmi repertórium, Budapest [Akad.] 1918, 38. l.). Ez igen fontos adat, még az eredeti török -*d*-t mutatja. (MARGALITS forrásának nem volt módomban utánanézni.)

Ennyit mondhatunk a *Ferid* > *Feriz* > *Feris* > *Fric* névről.

3. Az arab eredetű *Ferid* > *Feriz* név mellett van a törökben egy hasonló hangzású perzsa eredetű név is, a középperzsa *Pērōz* névből keletkezett *Fīrūz*, melynek köznyelvi jelentése 'szerencsés, boldog'. Alakváltozatai a török helységnévtár szerint *Firuz*, *Feruz*, *Ferüz*. Ez nagyon gyakori név, nem is idézek rá példákat.

Ez a két hasonló név: a *Ferīd* > *Ferid* (~ *Ferit*) > *Feriz* > *Firiz* > *Firis* és a *Fīrūz* > *Firuz* > *Feruz(s)* > *Ferüz* > *Ferüs* már a régi időben összekeveredett egymással. Hangtanilag még az is valószínű, hogy a *Feriz*-nek is volt *Ferüz* alakja s ebben az esetben a két névnek azonos alakja is volt. (Vö. Acta Orient. Hung. II, 46, lent.) A két név keveredésének legvilágosabb példája éppen a kruseváci vezér neve.

Abban a török történeti forrásban, melyet GIESE Die Altosmanische Chronik des 'Āšikpašazāde címen 1929-ben közölt, 1390-ben (58. l.) egy *Fīrūz Beg* nevű vezért küld Vidinbe I. Bajazid. Ez a vezér Leunclaviusnál *Feris(em)* nevet visel (*Historiae Musulmanae Turcorum*, 1591, 315. hasáb). (Vö. *Ferises begus*, „*Ferizem et Hozzam begos*” uo., index). Viszont II. Murád uralkodása elején (1421-) van egy *Ferīz Beg* (írva: *friz bg*) nevű oláhországi török vezér (GIESE, 88. l.), ki pár év múlva *Firiz* néven szerepel (94. l.). GIESE ezeket a mutatóban azonosítja és *Fīrūz Beg* nevű vezért ad. Az azonosítás talán helyes, de ebben az esetben a *Ferīz* a helyes névalak. (Vö. még M. TAYYIB GÖKBILGİN, XV—XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livāsi, 62. l. 134).

Hogy a két név keveredése valóban megtörtént, azt még világosabban bizonyítja az, hogy a kruseváci török vezér neve SA'DEDDĪNnél, a törökök első nagy történetírójánál (XVI. sz. második fele), továbbá 'ĀLĪNál, egy másik

kiváló török történetírónál (XVI. sz. vége) már *Firūz-beg-oglı* alakban jelenik meg s a későbbi európai történetíróknál, így HAMMERNÉL, ZINKEISENNÉL s azoknál, akik az ő nagy munkájukból merítették, a *Firūz* alakot találjuk. Holott a fent idézett délszláv és magyar feljegyzések kétségtelenné teszik, hogy ezt az embert *Ferid*-nek, *Feriz*-nek, illetőleg *Feriz-begovič*-nak hívták.

Itt most álljunk meg egy pillanatra: egy rendkívül figyelemre méltó egyezés előtt állunk: a szerbeknél *Ferizbegovič* alak van, a törököknél *Firūz-beg-oglı* < **Ferizbeg-oglı*. A szerb *-ovič* és a török *-oglı* végzet jelentése egy, magyarul 'fi'. Egy *Ferizbeg*-családról van tehát itt szó s történetileg úgy kell magyarázni a dolgot, hogy az a török *Feriz Beg*, akit I. Bajazid Vidinbe küld, a kruseváci *Ferizbeg-oglı* őse. Ismeretes, hogy az oszmán-török történetben gyakran találkozunk hosszabb ideig szereplő arisztokrata családokkal. Ilyennek gondolom Észak-Ruméliában a *Ferizbeg-oglı* családot, amely — úgy látszik — szerepel már a XIV. század végén, ebből való a kruseváci vezér s bizonyára ebből való az a *Ferizbeg* is, ki a XVI. század elején (1505—1512) Bosznia kormányzója.⁵

Hogy a *Ferid* > *Feriz* és *Firūz* > *Firuz*, *Firūz* nevek hogy keveredtek a török történetben, annak a további kutatása nem az én dolgom, még arra sem vállalkozhatom, hogy a fent említett, a *Feriz* ~ *Firuz* nevekkal összefüggésben levő történeti eseményeket rendbe szedjem. Annyi bizonyos, hogy a két név keveredése megtörtént és ez fog még fejtörést okozni a török történet kutatóinak.

Ahol lehet (sok helyen nem lesz lehetséges), mindenesetre különböztetni kell.

A. N. KURAT fent (90. l.) idézett doktori értekezésében a Laonikosnál található *Θερίζ*- alakot *Firuz*-nak magyarázza; ez a fentiek alapján módosítandó.

MORAVCSIK GYULÁNÁL (Byz-turc. II, 278) a következő ide tartozó nevek vannak:

1. *Φερίτ* (XV. sz.), melyet ő *Ferid*-ből magyaráz, kétségtelenül helyesen. A szóvégi *-d*, mint láttuk (MNY LII, 309), sokszor *-z* alakban jelenik meg, de még gyakoribb a *-d* > *-t* változás. A második szótagbeli *i* hang a *Φερίτ*-ben *-e*-vel van képviselve, ezt látjuk a fent (90. l.) idézett *Ferezli* bolgáriai helységnévben is.

2. *Φεροζ* címszó alatt szerepel azután két *Θερίζ*- (l. fent 90. l.) és egy *Φεροζ*. A két *Θερίζ*-nél címszónak a *Feriz*-t venném és a nevet nem a perzsa *Firūz*-ból, hanem az arab—török *Ferid* > *Feriz*-ből származtatnám.

3. A 289. lapon van *Χοτζιαφεροζ* és *Χοτζαθερίζεω*; a két név két személyt jelöl. Az első *Hodža Firuz*, a második *Hodža Feriz* lesz. (*Hodža*

⁵ BAŠAGIĆ, Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini (Zagreb, 1931), 20. l. BAŠAGIĆ „földink”-nek (zemljak) nevezi ezt a kormányzót. (F. BAJRAKTAREVIĆ professzor közlése Belgrádból.)

Firüz nevét idézi WITTEK, Das Fürstentum Mentesehe c. munkájában Nešří-ből. L. most TAESCHNER Nešří-kiadásában, I. 96. l., 18. sor). Az (*i* >) *i* hangot tehát itt is ϵ jelzi.

A két név nagyon hasonló, sőt esetleg egyenlő kiejtését erősen tekintetbe kell venni. Nem annyira a két név összetévesztéséről, mint inkább összekeveredéséről van szó, ami azután sajtószerű módon tükröződik a történeti forrásokban. BRANISLAV DJURDJEV kollégám hívja fel a figyelmemet arra, hogy az 1523-i szkutari-i szandzsákbéget a török források *Firüz Beg*-nek nevezik, Marino Sanuto pedig *Feris-beg*-nek.

4. Küçük Mehmed basa fiáról beszél Cserei (7—9. hasáb), színesen és érdekesen, amit Jókai jól fel is használ, de a fiú nevét Cserei nem említi. Vajon a Jókai Feriz bég neve a kruseváci vezér nevével azonos? Ezt a XV. századi nevet tette Jókai a XVII. századba? Alighanem, mert a Feriz bég névvel egyébként nemigen találkozhatott. De honnan vehette? Az természetesen nem hat zavarólag, hogy ő maga A magyar nemzet története regényes rajzokban c. munkájában (II. kiad. 1860, 210. l.) Firuz bégnek nevezi a kruseváci vezért.

E vezér neve a magyar történeti művekben a legkülönbözőbb alakokban szerepel.⁶ HELTAI GÁSPÁR (1575), PETTHÓ GERGELY (1600, én az 1734-i kiadást láttam), SZEKÉR JOÁKIM (1791. 1808), BUDAI FERENC (1804—5), BUDAI ÉZSAIAS (1805—1812) nem emlékezik meg a kruseváci csatáról.

A török történet nagy kézikönyveinek (HAMMER, ZINKEISEN) *Firuz beg* alakját reprodukálják: SZALAY LÁSZLÓ (1863), FESSLER—KLEIN (1869) és FRAKNÓI VILMOS (Mill. Tört.).

A *Friczibeg* nevet használja PRAY GYÖRGY (1766) és GEBHARDI LAJOS (németül 1780, magyarul 1803), *Frigibég Bassa* van DECSY SÁMUEL Osmano-grafiájában (III. 131, 1789). Az első — mint láttuk — Hunyadi levelének és Thúróczi krónikájának egykorú magyar alakja, *i*-vel megtoldva, az utóbbi Bonfiniból való.

Mindkét névváltozatot adja HORVÁTH MIHÁLY (Pápa, 1842—46): *Fricz* vagy *Firusbeg*; később, 1871-ben, csak a *Firusbeg* alakot használja, bizonyára HAMMER vagy ZINKEISEN tekintélyének a hatása alatt.

De szerepel a magyar történeti irodalomban az eredeti névalak is. FESSLER német nyelvű magyar történetének első kiadásában (1816) *Ferez-Beg* alak van s ugyanez PÉCZELY JÓZSEFNél (Debrecen, 1837, *Ferez Bég*); ENGELNél (Gesch. des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer III, 1801, 406. l.) *Ferisbeg* és (Gesch. des Ungrischen Reichs. Dritter Teil. Erste Abt. Wien 1813, 186. l.) *Ferizbeg*. HÓMAN—SZEKFŰ magyar történetében *Feriz bég* névalak van.

ENGEL ismerte a délszláv forrásokat. Hogy FESSLER honnan vehette a *Ferez* alakot (második szótagbeli *e*-vel), azt nem tudom. Az Egyetemi

⁶ Sem itt, sem az előzőkben nemigen idézem a történeti művek lapszámait. Az illető helyek könnyen megtalálhatók.

Nyomda kézikönyvének szerzője látta ENGEL, JIREČEK és JORGA művét, láthatott szerb forrást is.

Ami pedig Jókait illeti, ő láthatta ENGEL német nyelvű műveiben a *Ferisbeg*, *Ferizbeg* alakot, melyet *Feriz bég*-nek kell olvasni, illetőleg fordítani. De az sem lehetetlen, hogy Jókai egy előttem ismeretlen más munkából vette a kérdéses nevet.⁷

⁷ Köszönetet mondok NAGY MIKLÓSNak és KÁLDY NAGY GYULÁnak, kik munkámban segítettek.